

Obrusánszky Borbála

A régi magyar gyógyítás történeti háttere és a néphagyomány

A régi, kereszténység előtti magyar orvoslás teljes rendszerét nem őrizték meg írásos forrásaink. Velük ellentétben a nyelvünk, valamint a néphagyomány sok olyan fontos elemet megtartott számunkra, amelyből valamelyest képet kaphatunk arról, hogy melyek voltak eleinknek a gyógyítással kapcsolatos legfontosabb szavai, kifejezései, és azok egykoron milyen jelentést hordoztak. A gyógyító eljárások egy része közismert volt, más részét azonban csak különleges képességű táltosok, javasok, tudók gyakorolták, akik isteni sugallatra vagy valamely szellemtől kapott áldás, vagy kiválasztás révén részesülhettek gyógyítói kegyben. A történeti előzmények, a néphagyomány valamint a gyógyító eljárásokra vonatkozó szavak, kifejezések számbavételével megismerhetjük a régi magyar orvoslás teljesebb rendszerét.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK A magyar nyelvben fennmaradt, orvoslásra utaló szavak tanulmányozásakor derült ki, hogy azok párhuzamai fellelhetők a belső-ázsiai pusztai népeknél, akik önálló és sajátos kultúrát hoztak létre a kínai nagy faltól egészen a Kárpát-medencéig, sőt termékenyítően hatottak olyan civilizációkra, mint az indiai, a kínai és a perzsa. A mai nemzetközi tudományos álláspont szerint a belső-ázsiai pusztai civilizáció létrehozói a hunok voltak, akik legalább egy évezredre meghatározták az ázsiai és a kelet-európai népek, így a magyarság történelmét és kultúráját.¹ A hunok történeti szerepét a most folyó nemzetközi kutatások jelentősen átértékeltek, és ma már szinte minden kutató elismeri, hogy sajátos és gazdag civilizációs örökséget hagytak maguk mögött. A történészek és orientalisták elfogadták a Shi-Ji krónika azon állítását, amely szerint már a Kr. e. III. században létezett egységes hun állam (Shi-Ji 110). Ab-

ban azonban vita van a kínai és a nyugati történészek között, hogy a hunok mikor, milyen néven jelenhettek meg először a kínai forrásokban, illetve államuk mikor alakulhatott ki.² A kínai történészek – saját történeti feljegyzéseik³ alapján – azt állítják, hogy az első kínai dinasztia, a Xia, valójában hun volt, ezért azok megjelenését a Kr. e. III. évezredre datálják, ezt azonban számos nyugati kutató nem fogadja el. A vita valószínűleg még elhúzódhat addig, amíg valamelyik fél elegendő bizonyítékot fel nem tud sorakoztatni érvei alátámasztására. A kínai krónikák állításából annyi bizonyos, hogy a hunok megjelenése és államalapítása jóval korábban történhetett, mint a jelenleg elfogadott Kr. e. 318-as vagy a Kr. e. 209-es dátum,⁴ hiszen amikor xiong-nu néven feltűntek a kínai forrásokban, már kialakult államisággal és önálló kultúrával rendelkeztek. A hunok egyébként nemcsak Belső-Ázsia története, hanem az egyetemes világtörténet számára is meghatározó téma lehetnek, hiszen ők hozták létre az ókori világ legnagyobb és leghosszabb ideig fennálló birodalmát. A történeti adatokból tudjuk, hogy a hunok állama néha meggyengült, de nem tűnt el hirtelen a történelemből, hanem hun részbirodalmak a Kr. u. VI. századig léteztek egész Euráziában: a Sárga-folyótól Észak-Indián keresztül a Kaukázusig, és valószínűleg a Kárpát-medencében is maradtak hun törzsek. A dátumok azért lehetnek fontosak számunkra, mert azokból kiderül, hogy az egységes hun kultúra és nyelv általánosan elterjedt volt a pusztai térségben, egészen addig, amíg őseink fel nem tűntek a Meotisz mocsarainál. A mai nyelvészek közül sokan fordultak a hun nyelv kutatása felé, és újfajta nyelvészeti elméletet alkottak meg.⁵ Néhányan azt állítják, hogy a nagyfokú nyelvi hasonlóságok miatt a hun lehetett a török és mongol nyelv alapja (Schönig 2006,

1 Csak néhány név a kutatók közül: Deguignes, Hirth, De Groot, Maspero, Barfield, Boldbaatar, Hinsch.

2 Májig többféle álláspont van a kutatók között. Az elméletekről: Obrusánszky 2006.

3 Shi Ji 110. fejezete így kezdődik: „A xiong-nuk (hunok). Ősatyjuk a Xia fejedelmi család leszármazottja volt és Chun-weinek hívták” (Groot, 2006: 23). A Suo-yin kommentárban ez a feljegyzés található: „A Xia dinasztia uralkodójának, Jiének nem volt taója, ezért Tang száműzte őt Ming tiaóba. A rákövetkező harmadik esztendőben azonban meghalt. Fia, Xun-yun feleségül vette Jie mellékfeleségeit, majd elmenekült, és az északi tartományokban telepedett le, és baromcsordáival vándorolt” (Groot 2006: 24). A Kr. u. V. századi Jin-shu forrás szerint Helian Bobo hun uralkodó a Xia dinasztiából eredeztette magát (Jin shu. 130, in: Wen 2004: 296).

4 A kínai források Kr. e. 318-tól hívják az északi népeket xiong-nu, vagyis hun néven. A legtöbb történeti szakirodalomban a hunok államalapításának dátumát Kr. e. 209-re teszik. Én azonban azokkal a kutatókkal értek egyet, akik vitatják ezt az álláspontot, hiszen a Shi Ji kínai krónika Mao-tun trónra kerülésekor nem szól államalapításról, csupán apa (Tou-man) és fia, Mao-tun (Bátor) közti uralomváltásról, és ekkor a hun állam intézményeiben, szervezetében semmilyen változás nem történt (Shi Ji 110).

5 Ők valójában visszatértek a XIX. század közepe előtti nyelvészeti állásponthez, ahol az egész eurázsiai térség nyelvét a szkíta nyelvek közé sorolták. Bővebben: Pusztay 1977: 137.

Ucsiraltu 1997). A hun nyelvi adatok nemcsak az altajinak tartott nyelvekben maradtak fent, hanem más, szomszédos népek nyelvében is. Ma már a kínai nyelvészek azt tartják, hogy nyelvükben több mint kétezer hun szó lehet,⁶ és ez azt mutatja, hogy a hun nyelv jóval nagyobb jelentőségű, mint korábban gondoltuk volna. Ezek az új elméletek számunkra is alapvető fontosságúak, hiszen a mai magyar akadémiai nyelvészeti meghatározás szerint szavaink egyik jelentős része az ótörök nyelvből való, mások pedig csak a mongolból mutathatók ki. Ha azt nézzük, hogy a Kr. u. VI. századig létezett hun nyelv, akkor nagyon is reális az, hogy a magyarság belső-ázsiai nyelvészeti és kulturális öröksége közvetlenül a hunokhoz vezet, akiket a magyar krónikák közvetlen őseinknek tartanak. Itt fontos megjegyezni, hogy a magyar-török-mongol nyelvi kapcsolatok hunnal való összevetését már a XIX. században több magyar kutató is felvetette,⁷ de elméleteiket jórészt elfeledték, most azonban ezeket az új nemzetközi kutatások tükrében is szükséges feleleveníteni. Jelen tanulmányomban csak az orvoslásra vonatkozó szavak vizsgálatára térek ki ezen új szempontok figyelembevételével. Azaz egy leendő nyelvészeti munka történeti-néprajzi háttéréről számolok be. Tematikusan csoportosítva veszem számba az összegyűjtött szavakat: az első csoportba a varázslás szavai sorolhatók, amelyek a gyógyításra, az egészségessé tevésre vonatkoznak, a másodikba az ima, a harmadikba az erőt adó föld, a negyedikbe a gyógyító szimbólumok, számok, az ötödikbe a javasok, táltosok tartoznak.

A VARÁZSLÁS SZAVAI A magyarhoz hasonlóan a belső-ázsiai gyógyítás legfontosabb ismertetőjele az, hogy a varázslás, a gyógyítás és az imádság szerves egységet alkotott. Más szóval a gyógyulást isteni, égi segítséggel képzeltek el. A régi sztyepei gyógymódok ismerői különleges képességgel rendelkeztek, ezért őket legtöbbször „tudósnak, bölcsnek” emlegették. A hagyományok szerint a betegségek lelki bajból erednek, ezért a gyógyuláshoz azt kell orvosolni.

Magára a varázslásra a magyar nyelv számos kifejezést használ, ezek egy részét már nem is értjük pontosan, ám azok az ún. altaji, vagyis a török és a mongol párhuzamaik révén megfejthetők. Különös módon ezeket a szavakat a Történeti etimológiai szótár (TESz.) ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek tartja, vagy legalábbis vitatott eredetűnek mondja. A témáról egyetlen monográfia született, amely Pais Dezső etimológiáit tartalmazza, ő azonban csak az *orvos* és a *táltos* szóval foglalkozott. A kutatásai azt igazolják, hogy ezek a szavak nem magyarázhatók meg a finnugor nyelvekből (Pais 1975: 73–109). Számos kutató mutatott már rá arra, hogy a legalapvetőbb kifejezések nem lehetnek az ismeretlenből ösz-

szeszedett „jövevényszavak”, hiszen az egészség, a teljes emberi élet legalapvetőbb kifejezéseinek már az emberi közösségek kialakulásakor is létezniük kellett, és azok a nyelv szerves részét képezték. Régi kutatóink már részben foglalkoztak ezeknek az ősi szavaknak a vizsgálatával, és azokat jórészt belső-ázsiai eredetűnek tartották csakúgy, mint a társadalomszerveződés szavait vagy éppen a népköltészeti elemeket. Ezek együttesen azt jelzik, hogy a magyarság a belső-ázsiai eredetű népek közé tartozott.

Ha megnézzük az orvoslással és a varázslással kapcsolatos legfontosabb szavak jelentését, azt látjuk, hogy például a *varázslás* szó az etimológiai szótár szerint bizonytalan eredetű (TESz. III.: 1090). A XIX. században Ipolyi Arnold úgy vélte, hogy a szó összefügghet a *var* szavunkkal, amely ’fán lévő dudor’-t jelent, de ez a *tő* szerepel a *varangy* szóban is. A nyelvészek is ugyanezre az álláspontra jutottak (Czuczor-Fogarasi 2003, TESz. III.: 1089). Ipolyi rámutatott arra is, hogy a varangyos béka a varázslás egyik eszköze, hiszen népmeséinkben a boszorkány varangyból, kígyóból és békából készít főzetet. A kutatás azonban itt megállt, és nem foglalkoztak azzal, hogy hol található még meg a *var* szó. A szót megfigyelhetjük a belső-ázsiai népek egyik alapvetően fontos mitológiai alakjánál is, a sárkánynál vagy a sárkánykígyónál,⁸ amely a korai pusztai népek egyik szent állata volt. A kínai forrásokból tudjuk, hogy a sárkánykultusz már megvolt a hunoknál, a *var* szó pedig a korai türköknél, majd bolgároknál is felbukkan ’sárkány, sárkánykígyó’ jelentésben. A mai török nyelvben *evren* alakban szerepel. Nem elképzelhetetlen, hogy a szó a hunoktól vagy még korábbról, a szkíta nyelvből származik, hiszen ezen népek uralták a sztyeppe jelentős részét. A *var* szóról egyébként Maenchen-Helfen (1974: 167) azt állítja, hogy a Dnyeszter hun neve *Var* volt, azt megelőzően pedig a szkíták *Borüszthenész*nek nevezték.⁹

Ma az egészségügyben az egyik leggyakrabban használt szavunk az *orvos*, amelyet a nyelvészek vitatott eredetűnek vélenek. Figyelemre méltó magyarázatot Rásonyi László (1934: 157, idézi Pais 1975: 100) turkológus adott, aki az *orvos* szót az ótörök, majd a régi ujjur nyelvben meglévő *arvis* ’varázsló, gyógyító’ szóval hozta összefüggésbe. Az ujjuroknál az *arva* ige jelentése ’mágiát végezni, cselekedni’ (Clauson 1972: 199). Az *arvis/arbis* szó pedig megtalálható a régi mongol nyelvben is ’tudás’ értelemben (Lessing 1960: 50). Kasgari szótára szerint az *arvis* ’varázslóformulá’-t jelent (Clauson 1972: 199). A Czuczor-Fogarasi-szótár az *orvos* szónak *ir-v-os* tagolását adja, ahol az *ir* azt a gyógyító eljárást jelenti, ahogyan a beteget régen gyógyították. Az etimológiai szótár adatai a fenti magyarázatot támogatják. A legújabb magyarázat szerint az

6 Mang Muren kutatásairól hírt adott: <http://www.china.org.cn/english/culture/120785.htm>.

7 Például: Lukácsy Kristóf, Ipolyi Arnold, Fogarasi János, Szentkatolnai Bálint Gábor, Munkácsi Bernát.

8 A közhiedelemmel ellentétben nemcsak a kínaiak szent állata volt a sárkány, hanem a belső-ázsiai pusztai népek között széles körben elterjedt volt. Tudjuk, hogy a hunok fővárosát *Lungcsengnek*, vagyis Sárkányvárosnak hívták, és volt olyan oltáruk, ahol ezt a mitikussá vált lényt imádták. A sárkánykultusz szorosan kapcsolódott a termékenységhez és az esőhöz.

9 Vö. Hérodotosz IV.: 17–18.

ir szavunk jelentése: 'kuruzslással gyógyít' (TESz. II.: 228), az *iraló* pedig az a személy, aki ilyen módon kezeli a beteget. Ugyanakkor magát az *ir* szót vitatott eredetűnek tartják, holt már a Czuczor–Fogarasi-szótár a tájnyelvi alapján utalt arra, hogy a kettő kapcsolatban áll egymással, mindkettő 'metszés, vágás' jelentésű, sőt ezt a szót a ró, *rovátkol* kifejezéssel is rokonnak vélték.

A *varázs* és az *orvos* szavakon kívül a *bű* és a *báj* szavak is a varázslással való gyógyítással függtek össze. Nemcsak a szó, hanem az egész egységes eurázsiai varázslási, gyógyítási eljárás megmaradt az egykor hunok által lakott térségben, és ennek változatai máig tanulmányozhatók a belső-ázsiai és a magyar népi gyógyászatban. A *bű* szavunk mongol párhuzama a *böge*, amely 'varázsló'-t jelent, de így nevezik azt a régi természeti vallást is, amelyet ma sámánizmusnak tartanak.¹⁰ Ez a régi hitvilág Tibetben a *bön* (a nyugati szakirodalomban *bon*) néven vált ismertté. A szócsoport legnyugatibbi párhuzama a magyar *bű*,¹¹ amely Ipolyi Arnold szerint (1854: 394) eredetileg 'varázslat'-ot jelentett. A Czuczor–Fogarasi-szótár a következő magyarázatot adja: „olyan vonzerő, mely némi titkos, bámulandó, vagy csoda módon elbűvöl. Különösen, oly kedves tulajdonsága valakinek vagy valaminek, mely csodálattal párosult szeretetet gerjeszt s magához vonz”. A szavak és a hozzájuk kapcsolódó jelentések azt sejtetik, hogy az egész eurázsiai térségben létezett egy ősi természeti hit, amely a szkíták és a hunok vallása lehetett,¹² és ezt hívták *bű*nek.

Egyes kutatói vélemények szerint ez a hit megjelent a régi kínai civilizációban is, ahol sokszor említik a források a varázslónőket, a „wu”-kat. Maspero és Ucsiraltu, de MacKenzie (is) korabeli kínai forrásokra alapozva azt állítják, hogy nemcsak a kínai *wu* kifejezés, hanem az egész gyógyító eljárás is a pusztai népektől származik (Maspero 1978: 166). A *bű* szót a fenti példák ellenére a nyelvészek ismeretlen eredetűnek tartják, jelentését pedig 'varázslás'-nak, 'boszorkányság'-nak vélik (TESz. I.: 400).

A Czuczor–Fogarasi-szótár szerint a *bű* és a *báj* szó egy alaptól ered, de a két nyelvész ide sorolta a *bölcs* szót is, amely kifejezésnek az értelmét „rejtélyes, bűvös dolgokhoz értőnek” határozta meg. A TESz. is hasonló megoldást javasolt a fentire. A *bájra* azt írja, hogy ótörök eredetű, és 'varázslással való kötés'-t jelent (TESz. I.: 218). A Czuczor–Fogarasi-szótár ide sorolja a szanszkrit *bhūd*, vagyis 'tudni' szót, továb-

bá a *budhasz*, mint 'tudós, bölcs' szót is. „Hasonlók hozzá a szanszkrit *mája* (ámulat), honnan *májasz* (= magus); továbbá a hellen *mageia*, latin *magia*, orosz *baju*, illir *bájanye* stb.” (Czuczor–Fogarasi 2003).

A magyar népi hagyományban ismert a *tudós*, *tudós kocsis* stb. alakja, ahol a kifejezések a különleges ismeretekre utaltak, amelybe beletartozott a gyógyítás is, és ez az égiek által adományozott kegynek számított. Ahogyan már lábjegyzetben megemlítettem, a mai szibériai *sámán* szó is 'tudós'-t jelent,¹³ amelyben a *sá* gyök a 'tud' egyik kései változata (Szentkatolnai Bálint Gábor 1877a, in: Zágoni, 2005: 74).

Nem szabad elfeledkeznünk a *kuruzs* szavunkról sem, annak ellenére, hogy manapság rossz hangzása van. Régen viszont a mágikus gyógyítás egyik alapelemének számított. Az etimológiai szótár szerint a szó szláv eredetű, de egyedül csak a bolgárban találtak rá példát *krizsa* alakban, a többi szláv nyelvben nem (TESz. II.: 682). Miután a bolgár eredetileg nem volt szláv nyelv, hanem ugyanahhoz a belső-ázsiai pusztai kultúrához tartozott, mint amelyhez a magyar is, természetes arra gondolnunk, hogy a fenti szavak a két nép közös pusztai örökségének számíthatnak. A szótár egyéb adatai is figyelemre méltóak. A szerzők a *kuruzs* szót úgy értelmezik, mint 'kört csinálni', s ez azt jelzi, hogy mágikus ábrák, szimbólumok alapján igyekeztek a betegséget elküldeni. Ilyen értelemben hasonló a *báj* szóhoz, amelynél a 'mágikus kötés' jelentés a meghatározó. A Czuczor–Fogarasi-szótár a szót a *kór* 'betegség' szóval hozza összefüggésbe, és szerinte az a körhöz, görbülethez vezet minket. A *kuruzs*ban szereplő *kur* gyök mindkét nyelvészeti álláspont szerint a *kör* szavunkhoz tartozik, amely Szentkatolnai Bálint Gábor szerint (1877: VI) az emberiség legősibb szavai között tartható számon. Ezt Czeglédi Katalin kutatása (személyes közlés) is megerősítette. Nem tudjuk, hogy van-e köze a *kuruzs* szóhoz, de a fent említett *wugu/wuku* ('varázsló') második tagjának korai ábrázolása a következő: egy üstben csúszómászók vannak. A szótár ezt *bájolás*nak, *örület*nek nevezi.¹⁴

SZAVAK AZ EGÉSZSÉGRE ÉS BETEGSÉGRE Az *egészség* szavunk olyan ősi szimbolikus jelentést hordoz magában, amely jelzi, hogy az, aki nem beteg, egész, vagyis teljes életet él. Az *egész* szavunkat megtalálhatjuk a török és a mongol népek régi kifejezéseiben: a mongol *tegüsz* 'teljes, egész' jelentésű. A török nyelvben a *tokuz* 'kilenc' szó szintén a teljességet szimbolizálja, hiszen az a mágikus gyógyítás legfőbb szeren-

10 A *sámán* tunguz eredetű szó, és 'tudó'-t jelent. Ezt a szót alkalmazzák máig a régi eurázsiai természeti hitvilágra, de sajnos, ma már azzal illetik az Eurázsian kívüli ősi hitvilági elemeket is.

11 Az etimológiai szótár szerint a *bű*, *bűv* (*báj*, *bűvkör*) szó ótörök eredetű, és megegyezik az ujur *bögü* 'varázslat', és a csagataj *büyü* szóval, de ide sorolható a mongol *böge* és a kalmük *bö* alak is. Ugyanezen szó származékából ered a magyar *bölcs* szó (TESz I.: 405).

12 Ezt több mongol kutató állítja, többek között Dalaj, Pürev, Dulam és Bajanbatu.

13 Hoppál (2006) a szibériai török népeknél ismerteti a sámánokra vonatkozó kifejezéseket, és azok mind a *tudás* szóval állnak kapcsolatban.

14 Csornai Katalin hívta fel erre a figyelmemet, sőt ő magyarázta el, hogy ez a jel már a korai jóslócsontokon szerepel, amelyek a Kr. e. II. évezred elejéről kerültek elő Kínában (vö. Kalgren 1940: 52).

cseszáma. Ucsiraltu mongol nyelvész szerint (1997: 115) ez a szó a hun korból való, nálunk szkíta vagy alán eredetre gyanakodnak (TESz. I.: 715), vagyis a két – mongol és magyar – álláspont megegyezik. Az *egész*hez tartozik az *ép* szavunk, amely arra utal, hogy ha szervezetünk harmonikusan működik, akkor nem beteg. A szó jelenleg ismeretlen eredetűnek számít (TESz. I.: 733), viszont arról már Szentkatolnai Bálint Gábor kimutatta (1877: 12), hogy megvan a mongolban a párhuzama, ott ugyanis az *eb* ’összhang’-ot jelent. A *beteg* szó, amely a mai nyelvészeti felfogás szerint ismeretlen eredetű (TESz. I.: 290), viszont megtalálható a mongol és mandzsú nyelvben, ahol a *beteg* egyfajta bélbetegség. Szentkatolnai Bálint Gábor (1877: 3) a *beteg* szót a mongol *ebet-*, vagyis ’beteg állapotban lévő’ igével azonosította.

Jelentősnek mondható a magyar *ige* szó a mágikus orvoslásban, amelynek egyik régi jelentése a szemmel való hatást jelzi. Máig használjuk az *igéz*, *megigéz* kifejezést, amelyet a csángók mai napig *igiznek* mondanak. Ez is egyfajta gyógyító eljárást jelez, ám ma ugyancsak rossz értelemben használatos. Eredetileg valószínűleg szellem ráhatásával való gyógy mód lehetett. A szó – a magyar nyelvészeti állásfoglalások ellenére – megtalálható a török és a mongol nyelvben *üge* alakban, amely ’varázsigé’-t jelent (TESz. II.: 191).¹⁵ A szó maga arra a régi szokásra utal, hogy a kimondott szónak ereje van, vagyis a különleges szavak kimondásával is eredményt érhetünk el a gyógyításban. Erre számos példát találunk a magyar népmesékben, például amikor a szereplők nem árulják el a nevüket, hanem úgy kell kitalálni azt. Ennek az a magyarázata, hogy a név kimondásával az adott ember szelleme megigézhető. A magyar mondókákban szereplő *nem ér a nevem* fordulat is ide kapcsolódhat, de népmeséinkben gyakran találkozunk azzal is, hogy az ördögöket nevük kimondásával lehet ártalmatlanítani. A mongoloknál máig sok *Nerguj*, vagyis ’névtelen’ keresztnevű ember található. A mai belső-ázsiai hagyományos gyógyításból ismert, hogy varázsigéket gyakran alkalmaznak ráolvasásoknál. Sokszor a javasok, gyógyítók olyan szövegeket mormoltak, amelyek csak bizonyos emberek számára voltak érthetőek. A régi hit szerint ilyen varázsigékkel segítettek elő a gyógyulást. A magyar népi hagyomány megőrzött néhány értelmetlennek tűnő kifejezést mondóka formájában, amelyek valószínűleg gyógyító eljárások lehettek. Értelmük azonban egyelőre rejtve marad előttünk. Egy régi magyar mondás szerint valaki akkor beteg, amikor *se bűt, se bāt sem tud mondani*, tehát nem tud varázsolni. A Mongolok titkos története című kötet szerint az *abuj babuj* formát mondogatva segítették gyermekáldáshoz a kereit uralkodó feleségét (MNT. 174). A mongol népek ma sokszor tibeti vagy szanszkrit varázsigéket mormolnak, amelyeknek különleges varázserőt tulajdonítanak. Ezeket általában a buddhista szerzetesektől tanulják. Eredetük azonban ugyancsak a régi belső-ázsiai pusztai örökségre vezethető vissza. A régi mongol *üge* szót már sok helyen a tibeti *darani*val helyettesítik, és a leg-

ismertebb ilyen varázsigé az *om mani badme hum* kifejezés, amelyben az egyes betűknek is gyógyító erőt tulajdonítottak, olyannyira, hogy számos szent halmon (obó) vagy hegy oldalában olvashatók. A kifejezés értelmezése megosztja a kutatókat, sokan elismerik, hogy annak eredete a buddhizmus előtti hitvilágba nyúlik vissza.

Érdeemes megemlíteni a *gyógyít* és a *jó* párost. Az előbbit ugyan nyelvújítási szónak tartják, viszont a *jó*, *javas* már régóta használt kifejezés (Bernád 2004: 182, Czuczor–Fogarasi 2003). A Czuczor–Fogarasi-szótárban a nyelvészek a *gyógyul* – *jó* szópár keleti párhuzamát a kínai nyelvben vélték megtalálni, ahol a mai napig az orvoslási mód, valamint a gyógyszer neve egyaránt *yao*. Szentkatolnai Bálint Gábor (1877: 23) pedig a mongol *dzsöb* ’helyes, jó’ alakban fedezte fel a szó analógiáját. Az etimológiai szótárban a *jó* szót ugyan uráli eredetűnek mondják, de csak néhány földrajzi névben található meg. Érdekes módon a *javas* szót már nem tudják megfejteni, de a következő magyarázatot olvashatjuk: „A primitív szemléletben a gyógyítás, a kuruzslás, és a varázslás fogalma elválaszthatatlan. Ez magyarázza a varázsló jelentését. Finnugor egyeztetése téves” (TESz. II.: 267). A *jó* szó korai, gyógyításra való alkalmazását mutatja a *javas* szavunk, amely *bajos* változatban is ismert. Ennek jelentését már bemutattuk. Tudjuk, hogy régen sok füvesasszony volt, akik a gyógynövények segítségével tudták kezelni családtagjaikat, illetve szűkebb környezetüket.

AZ IMA SZAVAI A népi gyógyászzal kapcsolatos szakirodalomban többször olvashatjuk, hogy sokszor imával próbálták elősegíteni a gyógyulást. Hamvas Béla hangsúlyozta (1988: 441), hogy a legősibb gyógyítási forma imával és álommal történt. Bernád Ilona is megerősíti a fenti állítást (2004: 180), szerinte a régi emberek képzeletében a gyógy mód összefüggött a hitvilággal. Ma a mongol buddhista mentélekben többször láthatjuk azt, hogy az orvos lámák megáldják a gyógynövényeket, és csak utána adják oda a betegnek, sőt sokszor a füstölő hamujának is gyógyító erőt tulajdonítanak, így azt is becsomagolják, és a híveknek adják. Ha megnézzük az imádsággal kapcsolatos kifejezéseinket, akkor azt láthatjuk, hogy a legfontosabbak, az *imád*, *áld*, *bíz*, *hit* szavunk ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek. Másfajta nyelvészeti megközelítés viszont azt mutatja, hogy a fenti kifejezések is a régi belső-ázsiai hitvilág öröksége közé tartoznak, ezek együttesen ismételtlen csak azt mutatják, hogy a magyar nyelv és a magyarság a pusztai népek szerves része volt.

ERŐT ADÓ FÖLD A Földanya-kultusz még valószínűleg a matriarchátus korszakához köthető, amikor a közösség szellemi vezetői az asszonyok voltak. Akkor a természet erőiről úgy tartották, hogy az magának az életet adó anyának a különböző formái. Az ősi Földanya-kultusz sok belső-ázsiai népnél megmaradt, vagy nyomai megtalálhatók más vallásokban,

15 A törökben is megvan az *üge* szó, amelyet viszont a nyelvészek nem egyeztettek a magyarral.

kultuszokban, sőt a magyar Boldogasszony-kultusz is ennek egyik formája lehet. Ucsiraltu, belső-mongol nyelvész (1977: 113–114) a kínai krónikákban megtalálni vélte a *hitü* szót, amely szerinte 'erő, varázslat' jelentésű alapszó a hun nyelvben, és egyben fontos hun méltóságnév volt. A mongol kutató szerint a szó a Földanya tiszteletére utal. A türk nyelvben (*h*)*idug* alakban fordul elő, és 'szent'-et jelent (Clauson 1972: 46). Ez lehet a magyar *hit* szó rokona, amelyet ismeretlen eredetűnek tart a nyelvészet (TESZ. II.: 119). A XIX. században Vámbéry Ármin (1870: 151) a jakut *itegel*, majd Szentkatolnai Bálint Gábor (1877: 21) a mongol *itegel/sitügen* szóval hozta kapcsolatba, de ezeket az értelmezéseket a magyar nyelvészek nem vették figyelembe. A mongolság legősibb gyógyító szerentárai egyébként a Földanya-kultusszal kapcsolatosak, hasonlókat találunk a magyaroknál is. A régi vallási felfogás szerint a víz, a fa, a kő és a föld mind a Földanya megjelenési formái, amelyből az emberek erőt és gyógyulást reméltek. A magyar népmesékben is olvashatunk az élet vizéről, amely akár gyógyító hatása is lehet, nem véletlenül találjuk azt a történeti forrásainkban, hogy őseink kutaknál, forrásoknál áldoztak. A mongolok máig szentként tisztelik a folyót, különösen annak forrásvidékét, amelyet *anyának (eki)*¹⁶ hívnak. A víz szorosan összefügg az élettel, hiszen anélkül nem lenne a földön élet. A felbukkanó források pedig különféle gyógyhatással rendelkeztek, általában az adott környéken élők ismerik, hogy azok milyen hatásúak. Mongóliában is számos olyan hely van, ahol gazdag meleg és hideg források a test minden részére kínálnak gyógyulást. Érdemes megfigyelni, hogy a régi pusztai népek mindig gyógyforrások mellett hozták létre fővárosukat.¹⁷

A fa tisztelete szintén az ősi természeti vallással kapcsolatos, sőt van olyan kutatói vélemény, amely szerint az élet fája és az égig érő fa is magát a Földanyát szimbolizálja. Mongóliában számos fát *anyafának* neveznek, és gyógyító erőt tulajdonítanak neki. Néhány kutatói vélemény szerint az életfa, az égig érő fa is a Földanya megtestesülése. Nálunk Szent László törvényeiben említik meg a fa mellett történő áldozás tilalmát, amely nem lehetett hatásos, hiszen még máig vannak szent fák, amelyeket Mária-fának neveznek, ahol a keresztény név mögött „pogány” kultusz rejtőzik.¹⁸ Régi népmeséinkben szokványos elem, hogy fából jön elő egy tündér, aki a hős felesége lesz, ugyanúgy, mint a mongol eposzokban vagy népmesékben.

Belső-Ázsiában, az egykor hunok által lakott területeken a különleges kőformáknak is gyógyító erőt tulajdonítanak, de

elsősorban a termékenység miatt keresik fel ezeket a helyeket. A gyermektelen asszonyok tömegesen látogatják meg ezeket, és az ott elmondott meditációtól és imától várják a gyermekáldást. Előfordulnak olyan különös természeti képződmények, mint a fallosz alakú sziklák, ahová szintén a természetlen asszonyok zarándokolnak.¹⁹ Néhány barlangban, különleges alakú lyukakban pedig a jelképes újjászületés rítusát gyakorolják, amelyet a mongolok sokszor *Umaj* barlangnak neveznek.²⁰ A jelképes újjászületés szertartását máig több helyen gyakorolják: megfigyelhetünk a mongol buddhista kolostorokban, Tibetben, Észak-Kína mongolok és török népek által lakott területein, sőt a magyar népi gyógyászatban is. Ezeket a helyeken valamilyen szent tárgy alatt átbújtatják az embert, és ezáltal megtisztul bűneitől. A Góbiban lévő Hamrijn Hijd nyíngmapa kolostorban egy szent szalag alatt történt ez, a tibeti kolostorokban a könyves szekrények alatt vagy a szent halmoknál (obó) lévő zászlóerdők alatt. A magyar hagyománnyal Bernád Ilona foglalkozott részletesen, és 2006-os közös expedíciónk alatt ő hívta fel a tibeti párhuzamokra a figyelmemet.

GYÓGYÍTÓ SZIMBÓLUMOK ÉS SZÁMOK A belső-ázsiai orvoslásban fontos szerepet kapott a szimbólumok alkalmazása. Bernád Ilona szerint (2002: 226) ez szintén a mágikus, szertartásos gyógymóddal volt összefüggésben. A régi buddhista irányzatban a nyíngmapa rendnél nagyon fontos a szent jelek, szimbólumok betegségnél történő alkalmazása, és ennek nyomait a magyar gyógyászatban is megtalálhatjuk. A legjelentősebb az egész Belső-Ázsiában és a Kárpát-medencében előforduló ősi jel, a földet szimbolizáló kör, amelyben kereszt alakú jel található (Jelképtár 70). Ez a szimbólum szorosan összekapcsolódott a földdel és az anyasággal, ezáltal a termékenységgel is.

A különböző jelek, így a sziklára vésett billogok (életfajelek, szvasztika stb.) is, olyan szimbólumok voltak, amelyek elősegítették a gyógyulást, vagy éppenséggel betegségmegelőző, bajelhárító szerepük volt. Ezek a műveltségi szavak is a pusztai népekhez vezetnek. A korai török nyelvben az *irü* szó 'jel' jelentésben ismert, amely a fent emlegetett *ir* vagy *ír* szóval lehet kapcsolatos, bár Clauson (1972: 197) összefüggésbe hozta a *belgü*, vagyis a *bélyeg* szóval is.²¹ Szentkatolnai szerint (1877: 24) az *ír* szó mongol rokona az *ira*, amely 'ró, rovátkol' jelentésben használatos. Ugyanezt állapítja meg a Czuczor-Fogarasi-szótár, amely a *jegy*, *jel*, *ró* szavakat egymással összefüggőnek vélte. Csornai Katalin szerint a *ró* szó *lu* formában megvan a hunoknál (vö. De Groot 2006: 69, 554. lábjegyzet),

16 A forrás mongolul: *eki bulag*, amely 'anyaforrás'-t jelent.

17 A hunoktól a mongolokig szinte minden pusztai nép Közép-Mongóliában, a bő vízi források mellé telepedett le, de tudjuk, hogy Attila és hunjai is a római fürdők környékét választották szívesen lakhelyül.

18 A Mátrában, a palóc területeken nagyon sok szent fa van, de a többi magyar területen is sok hasonló fordul elő.

19 A Góbiban számos helyen találkozhatunk ilyen kővel, de előfordulnak Észak-Kínában is, a mongol népek által lakott helyeken. Sőt a régi mongol főváros mellett van egy fő fallosz, amely szintén zarándokhellyé vált a gyermeket kívánó nők számára.

20 Ilyen nevű barlangok Mongólia számos pontján vannak, a témával azonban alig foglalkoznak.

21 A *bélyeg* szavunk a mongolban *belgü* alakban található meg.

és ez azt igazolja, hogy a szimbólumok rovása, vésése is szent cselekménynek számított. A magyar etimológiai szótár a ró szavunkat sem tudja értelmezni (TESz. III.: 426). Hasonló szó a *bics-*, amelynek elsődleges jelentése 'roni, vézni', ebből lett a magyar *betű*, valamint a mongol *bicsig* szó is.²²

Kifejezetten a belső-ázsiai pusztai népekre jellemző a páratlan számok tisztelete. A magyar népmesében és néphagyományban a hármas szám a legjelentősebb. A népmeséből tudjuk, hogy három nap volt egy esztendő, de idézhetjük a közszájon forgó mondást is erre: *három a magyar igazság*. A hármas szám a három világ szintjét jelképezi, az alvilágot, a földi világot és az égi világot. A mágikus gyógyítás műveleteit háromszor kell megismételni, így sokszor a gyógyításban egy napon három alkalommal kell gyógyszert magunkhoz venni.

Különleges szám a hetes. A régi, buddhizmus előtti mongol népek a Földanya kultuszát kapcsolták össze vele, illetve a hetvenhetes számmal, ma azonban többnyire a föld szellemét jelképezi (Obrusánszky 2007), és a buddhizmus miatt ez jóformán tabuvá vált a mongolok számára.²³ Ez a szám a magyarságnál a Boldogasszony-kultust juttatja eszünkbe, hiszen hétféle Boldogasszonyról van tudomásunk. A hetes szám a Hold-időszámítással kapcsolatos. A pusztai népeknél, de a magyaroknál is jelentős volt a kilences szám, amely háromszor három, tehát a tökéletesség jele. A magyar népi gyógyászatban a ráolvasást kilencszer kell megismételni, hogy hatásos legyen. A híres ázsiai varázscsomó vagy más néven szerencsefonat is kilences felosztású, és általános szerencsét hozó jelnek számít az egész belső-ázsiai hitvilágban. Ez a szimbólum figyelhető meg a magyar királyi jogaron, de egyes avar sírokban is.²⁴ Ma sajnos ezt az ősi szimbólumot összekapcsolják a buddhizmussal, de megjegyzendő, hogy a tibeti buddhista szimbólumok többsége szintén az ősi bön vallásból eredeztethető, amely megegyezett a régi pusztai népek hitvilágával.

TÁLTOSOK ÉS JAVASOK A magyar kutatók szerint a honfoglalás idején a táltosok voltak a legfőbb gyógyítók, akik valószínűleg a fent említett módszereket alkalmazták. Elterjedt vélemény, hogy a *táltos* szó a régi hit papjainak és bölcseinek a neve, de erre – Czuczor Gergely és Fogarasi János szerint – nincs történeti emlék, vagyis adat. Az viszont bizonyos, hogy ők is alkalmazták azokat az ősi mágikus-gyógyító eljárásokat, amelyekből sokat megőrzött a népi emlékezet. Ahogyan a legtitkosabb beavatások a mai buddhizmusban, azaz táltosnak lenni csak egy szűk körnek adatik meg, úgy valószínűleg a táltosok tudását sem akárcsi szerezhette meg. Ez azt jelenti, hogy egy átlagember aligha szerezhette tudomást a táltosságról. Ezért talán sohasem derül ki, hogy

pontosan miből állt a tudományuk, vagy milyen képességekkel rendelkeztek valójában. Analógiát azért találhatunk a régi mongol és török népek történeteiből, akik megjegyezték egy-egy kiemelkedő szellemi vezető tetteit. Az ilyen nagy tudású embereknek azonban nem volt szükségük a sámánoknál megfigyelhető szertartásokra, dobolásra, hanem elég volt az egyszerű erő-összpontosítás. Érdekes párhuzamot találhatunk Wass Albert Hagyaték című műve és a mongol nyingmapa egyházfő, Dandzan Ravdzsa emlékei között, hiszen az összehasonlításból kiderül, hogy az erdélyi táltosok ugyanúgy szellemi koncentrációval vitték véghez csodás tetteiket, hasonló módon, mint a fent említett mongol egyházfő, Ravdzsa. A mongolok még fel is idéztek egy történetet, amikor a sámánok meg akartak mérközni Ravdzsával, elkezdtek táncolni és dobolni, majd belefáradtak, de ennek ellenére sem tudtak olyan csodákat tenni, mint a nyingmapa szerzetes (Obrusánszky 2005: 258).

Táltosaink bizonyára ismerték a gyógynövények hatásait is, ennek az örökségnek egy részét hordozhatja a népi gyógyászat: a javasok vagy füvesek és a kuruzslók esetében. Magára a *táltos* szó értelmére többfajta megfejtési megoldás létezik, egyik a *tát* ('tudás') szóval való rokonítás, amíg a másik a mongol *dald* 'rejtett, titkos, varázsló' jelentésben van meg (Ipolyi 1854, Szentkatolnai 1877: 49, Czuczor–Fogarasi 2003, TESz. III.: 832, Pais 1975: 73–85). E szóról régi nyelvemlékeinkben, továbbá némely régi íróknál és a ma is élő népnyelvben, valamint a népmesékből hallunk, ott *táltos* és *tátos* alakban jelenik meg. A mai népmesékben általában csodás születésű és erejű, bűbájós, különféle alakot felöltő, titoktudó embert jelent, sőt állatot is, különösen lovat, esetleg bikát. A *tátos* ember és a ló is fogakkal születik, s rendszerint komoly, viselkedése eltér a többiekétől. Az olyan ló gebe, alig van ereje, és az istálló leghitványabb részében fekszik. Csak addig marad rejtett állapotában, amíg a *tátos* ember meg nem veszi, és fel nem teszi rá a rozsdás, ócska lószerszámot. Az ilyen csodás ló repülni is tud. A néphagyomány szerint különleges napon, így karácsony éjén született gyermekek *tátosok* lesznek, főleg akik a családban harmadik vagy hetedik gyereként jönnek a világra.

Fontos megemlíteni, hogy a régi magyar hagyományban elsősorban az asszonyok körében maradt nyoma a régi mágikus gyógyításnak. A mai mongol népeknél nagyon sok nő sámán volt, akik még a matriarchátus örökségét viszik tovább. Sajnos az ősi természeti vallást felváltó tételes vallások (buddhizmus, kereszténység) azonban nagy kárt tettek a régi gondolkodásban, és főleg a nőket üldözték, akiket hol boszorkánynak, hol tisztátalan lénynek tartottak. Éppen ezért csak az elszigetelt térségekben őrződött meg a régi tudás, olykor azt összekapcsolták a keresztény vagy éppen a buddhista

22 A magyar *betű* szó török eredetét elfogadja a TESz.

23 Ma leginkább a föld alatti szellemek vagy a kígyók száma, régen és néhány mongol vidéken máig, a Földanya-kultusszal kapcsolatos.

24 A kunbányoni avar sírban ilyen maradványok vannak.

hagyományokkal. A tiltás ellenére máig alkalmazzuk őseinktől örökölt gyógymódjainkat, és hála a természetes életmód iránti igénynek, ezek az ismeretek egyre inkább ismét elterjedhetnek közöttünk.

IRODALOM

Szentkatolnai Bálint Gábor 1877. *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén*. Hornyászy, Budapest.

Szentkatolnai Bálint Gábor 1877a. A mandzsuk szertartásos könyve. In: Zágoni Jenő (szerk.): 2005. *Válogatott írások*. Magánkiadás, Budapest.

Barfield, T. J. 1981. The Hsiung-nu imperial confederacy: organisation and foreign policy. *JAS* 41: 41–61.

Benkő Lóránd (főszerk.) 1967–1976. *Történeti etimológiai szótár*. I–III. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bernád Ilona 2002. *Egészségünkért*. 1. kötet. Uránia Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Bernád Ilona 2004. *Egészségünkért*. 2. kötet. Uránia Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Clauson, George 1972. *An Etimological dictionary of Pre-thirteenth century Turkish*. Oxford.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 2003. *A magyar nyelv szótára*. Arcanum, Budapest, CD-ROM.

De Groot, J. J. M. 2006. *Hunok és kínaiak. A hunok története a Kr. sz. előtti évszázadokban – kínai források alapján*. Közzéteszi: Bakay Kornél–Csornai Katalin. Raspenna, Budapest.

Dobrev, Peter 1995. *Ezikyt na Asparukhovite i Kuberovi bylgari, Rechnik i Grammatik*. Sofia.

Hamvas Béla 1988. *Scientia sacra*. Budapest.

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György (szerk.) 1990. *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Budapest.

Hoppál Mihály 2006. *Sámánok Euráziában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ipolyi Arnold 1854. *Magyar Mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest.

Karlgren, Bernhard 1940. *Dictionary of Old & Middle Chinese: Bernhard Karlgren's „Grammata Serica Recensa” Alphabetically Arranged*. *Studia Orientalia Gothoburgensia* 11, Stockholm.

Lessing, Ferdinand 1960. *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.

Ligeti Lajos (ford.) 1962. *A mongolok titkos története*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Maenchen-Helfen, Otto J. 1973. *The world of Huns*. University of California Press, Berkeley.

Maspero, Henri 1978. *Az ókori Kína*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Obrusánszky Borbála 2005. Dandzsarabdzsaj és hagyatéka. *Ethnographia* 2: 247–264.

Obrusánszky Borbála 2006. *A hunok kultúrtörténete*. Farkas Lőrinc Imre Kiadó, Budapest.

Obrusánszky Borbála 2007. *Etügen, a mongol Földanya kultusz*. Előadás. Szegedi Tudományegyetem, Vallástudományi Tanszék, március 21.

Pais Dezső 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Purev, Otgoni 2002. *Mongolin böögijn sasin*. Admon, Ulaanbaatar.

Pusztay János 1977. *Az „ugor-török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*. Magvető Kiadó, Budapest.

Schönig, Claus 2006. Turko-Mongolian relations. In: Juha Janhunen (ed.): *The Mongolic languages*. London–New York, 403–415.

Ucsiraltu 1997. Hunnu-jin keszeg üge-jin szojo szergügelde. *Journal of Inner Mongolian University Philosophy & Social Sciences in Mongolian* 5: 104–120, Hohhot, China.

Watson, Burton 1961. *Records of the Grand Historian of China*. Translated from the Shih-chi of Su-ma-Chien. New York–London, I–II.

Wen, Cuifang 2004. The historical Chronicle of the Great Xia Kingdom. In: *Tongwan Cheng yizhi zong he yan jiu*. Shang Qin, Xian, 294–310.

Kis nyelvtan (részlet)

Úgy kell írni, hogy azonnal megértsék, mit akarunk mondani. Ma valahol ezt olvastam: „Az emberek leverték és félénkek lettek.” A mondat közepén egyszerre megtorpantam. Itt valami zökkenő van. Eleinte azt hittem, hogy az emberek leverték valamit, szóval hogy a leverték állítmány és nem állítmányi kiegészítő. Helyesebb ez: „Az emberek leverték lettek, és félénkek.” Minap magamat is hasonló botlásra kaptam rajta. Valami színpadi utasításba ezt írtam: „A levelet fogja, betűzi kabátujja hajtókájába.” Később a betűzi szót ezzel helyettesítettem: beszúrja. A színész esetleg – egy pillanatra – azt vélhette volna, hogy a levelet fogja és betűzi, vagyis stabilizálja. Az olvasót egy másodperc ezredrészéig sem szabad bizonytalanságban tartanunk.

Kosztolányi Dezső: Nyelv és lélek, 1934